

ƏDƏBİYYAT

Aynur Səfərli
Bakı Dövlət Universiteti

NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” DASTANI VƏ ONUN DİGƏR “LEYLİ VƏ MƏCNUN” ƏSƏRLƏRİ İLƏ (NİZAMİ, FÜZULİ VƏ AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDAKI DASTAN MƏTNİ) FƏRQLİ VƏ OXŞAR CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: Leyli və Məcnun, Bəni-Hay tayfası, Amirilər tayfası, dastan, poema,

Key words: Layla and Majnun, Bani-Hai tribe, Amirilər tribe, epos, the poem

Ключевые слова: Лейли и Меджнун, Бани-Хай племя, Амирилер, дастан, поэма

Dünyanın müxtəlif guşələrində böyük dövlətlər quran, dünya mədəniyyətinə yetəri qədər xəzinə bəxş edən türkmən və ərəb xalqlarının öz mənbəyini qədim dövrlərdən alıb gələn ədəbi əməkdaşlığının tarixi də qədimdir. Çünki həm türkmən, həm də ərəb xalqları dünya mədəniyyətinin tərəqqisinə xeyli töhfələr vermiş, bir-birindən çox şey öyrənib, mədəni nailiyyətlərini paylaşan millətlərdir. Türkdilli ədəbiyyatda ərəb məzmunlu olan Leyli ilə Məcnun, Yusif ilə Züleyxa və başqa qəhrəmanlarla bağlı xüsusi əsərlər yazılmışdır. Nizami, Firdovsi, Sədi, Dəhləvi, Hafiz, Cami, Nəvai, Füzuli kimi Nurməhəmməd Əndəlib də Şərq ədəbiyyatının bu ənənəsini davam etdirib, öz yaradıcılığında dastanlara böyük yer vermişdir. Hazırda onun “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Baba Rövşən”, “Zeynal Ərəb” dastanları elmə məlumdur. Şairin “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa” dastanları barədə elm kifayət qədər öz fikrini demiş, yüzlərcə məqalələr çap edilmişdir.

Məşhur alim G.Nəzərov bu dastanın tənqidi mətnini hazırlayıb elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya yazmışdır. Alimin bu tədqiqatında Əndəlibin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məşhur alimlər N.Qullayev, A.Mülkəmanov, A.Annanurov və başqaları böyük araşdırmalar aparmışlar. Bu tədqiqatlarda dastan, əsasən, məhəbbət məzmunlu dastan kimi araşdırılmışdır. Bu yerdə bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, “Leyli və Məcnun” dastanının baş qəhrəmanlarının tarixi şəxsiyyətlər olduğu, Məcnunun Leyliyə olan uğursuz sevgisini bəyan edən rəvayətlərin əsasında VII əsrin sonlarında yarandığı vurğulanıb [8, s.598]. Əndəlib öz dastanında Məcnunun Leyliyə bir neçə qəzəl həsr etdiyini, onu da adamların yadda saxlayıb, yazıb öyrəndikləri haqqında belə deyir: “Xülasə, aradan bir neçə müddət keçdi, Məcnunun bu əhvalını görüb, gedib Leylinin xalqına: “Filan yerdə bir divanə “Vay, Leyli! Vay, Leyli” – deyib, səs salıb, sinəsinə vurub, onun dediyi qəzəllərdən bir neçə qəzəllər dedi”. Əndəlibin yaradıcılığında eynilə bu üsuldan

“Nəsimi” poemasında da rast gəlirik: “Qəzəllər binəhayət deyib onda, onu yazsa, cənaha sığmaz onda. Yazıb bir neçəsin atdı qara, ki qalsın dostu-yara yadigara. İzi ilə izləyib ərlər bir neçəsini, tapıb mənzum, sahibə eyləyib onu”.

Əvvəllər oxucular Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanının müxtəlif illərdəki nüsxələrini müqayisə edərkən əsərlərin bir-birindən kifayət qədər fərqləndiyini müşahidə ediblər. Buna görə də zaman-zaman “Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanının dəqiq nüsxəsi yoxdurmu?” sualı tədqiqatçılar düşündürüb. Türkmən ədəbiyyatının tədqiqi elminə əvvəllər ədəbiyyat tarixinin bel sütunu olan ədəbi əsərlərin tənqidi mətninə yetərli qədər diqqət verilmir, müxtəlif araşdırmalarla ən vacib, ən əsas məsələlərin yanından ötüb keçirdilər. Onun müxtəlif səbəbləri vardır. Ən əsas səbəblərdən biri, klassik ədəbiyyatımızın ərəb qrafikasında yazıldığı və bizə bu qrafikada gəlib çatması idi. Sovet dövründə sovet ideologiyası xalqı, milləti öz ata-babalarının mirasından, ümumiyyətlə, öz keçmişlə əlaqəsini kəsmək üçün 1928-ci ildə ərəb qrafikasını ləvğ edib, onun yerinə latın qrafikasını tətbiq etdi. Bu qrafikanın da Türkiyədə və digər türkdilli respublikalarda istifadə edildiyini, türkmənlərlə türklərin və Sovet İttifaqında yaşayan digər türkdilli xalqların da bir atasının oğulları olduğunu nəzərə alıb, xalqı 1940-cı ildə krill qrafikasına keçməyə məcbur etdilər. Beləliklə, sonrakı nəslin öz keçmişi ilə əlaqəsi kəsildi. Nəticədə, biz keçmiş mirasımıza, ata-babalarımızın qoyub getdiyi milli miraslarına onların nəslə kimi yiyə dura bilmədik [4, s.50-52]. Bağdad vilayətinin nağıl danışanlarının, söz ustalarının dediyinə görə Ərəb ölkəsinin - Amiri camaatının böyüyü olan Seyid Bəni Amiri xoşxasiyyətli, qonaqpərvər, etibarlılığına görə hörmət qazanmış, hünər sahibi bir adam imiş. Ancaq övladsızlıq dərindən şam kimi əriyirmiş. Xeyrxahlıq edib, Allaha dua edərdi. Bir gün Allah onun dualarını eşidib bir oğul payı verir. Oğlan uşağı o qədər gözəl olur ki, camalı Günəş tək hər yeri işıqlandırır. Uşağın adını Qeys qoyurlar. Qeys dil açıb danışmağa başlayanda “Eşqdən ayırma” şeirini deyib ağlayır. Valideynləri onu özündən böyük oğlanlarla məktəbə yollayırlar. Qeys məktəbdə gözəl üzlü Leyli adlı qıza vurulur. Dərsdən qayıdarkən anası Qeysdən nə öyrəndiyini soruşanda eşq haqqında şeir söyləyir. Anası oğlunun bu halından narahat olub ona bu cür işlərdən vaz keçib elm öyrənməyini məsləhət görüb, eşqini gizli saxlamağı tövsiyə edir.

Leyli də Ərəb qəbiləsinin Bəni Hay (tənə edən xasiyyətli olur buranın camaatı) camaatından olub, Yəmənə Şam arasındakı Nəcd dağında yaşayırmış. Soltan Mahmud hadisədən xəbərdar olanda, qızına dərəcə getməyi qadağan edir. Leyli nə qədər anasına yalvarsa da imkansız olan anası dərəcə getməyinə icazə vermir. Qeys də Leylini görmədiyindən dəli olur, çöllərdə gəzir-dolaşır, “Məcnun” olur. Oğlunun bu halından narahat olan Bəni Amiri qohum-qardaşı yığıb məsləhət-məhvərəş edib, qərara gəlirlər ki, Qeys üçün Leyligilə elçi getsinlər. Bununla bağlı Leylinin tayfasını da xəbər göndərüb qız qapısına elçi gedirlər. Leylinin qohumları da Qeysin tayfasını xoşluqla qarşılayır. Gəliş məqsədlərini açıqlayanda Leylinin atası bildirir ki, Qeys nə vaxt “məcnun” (“dəli, divanə” demək idi) adını üstündən götürür o zaman Leyli ona qurbandır. Bütün qohumlar məsləhət edirlər ki, Qeysi Məkkəyə aparsınlar ki, dua edib, eşqdən azad olsun. Qeysin sağalmağından ümidlərini kəssələr də Məkkəyə pənah aparırlar. Allahdan eşqinin daha da artma-

sını istəyən Məcnun atasına sirrini bəyan edir ki, onun divanəliyi yalnız Leyli üçün deyil, həm də Allaha olan eşqindəndir. O ilahi eşqə qovuşmayınca divanəlikdən ayılmayacaq. Məcnunun çöllərdə dediyi qəzəl, qəsidə, bədihələr dillər əzbəri olub xalqın dilində gəzməyə başlayır. Ulus camaatı isə buna görə Leylinin atasına tənə edib onu qınayır. Məcnunun eşqi o qədər güclü olur ki, onu bağlayan zəncirləri belə qırıb çöllərə qaçır. Küləklərlə halını Məcnuna xəbər göndərən Leylinin səsinə eşidənlər onun dediklərini yazaraq Məcnuna gətirirdilər.

Bir gün Ərəb qəbiləsindən Əbdus Səlamın oğlu Əsəb ibn Səlam bağdan çıxarkən Leylini görüb aşıq olur, elə tez bir zamanda da elçi göndərir.

Məcnunun bu divanə halından ən yaxın adamı olan Zeyd vasitəsilə xəbər tutan igid padşah Novfəl, Məcnuna kömək edəcəyini bildirib, Leylini Məcnuna almaq üçün savaşa gedir. Savaşı qazanan Novfələ qoşun üzvlərindən bildirirlər ki, Məcnunun dediklərini ciddiyyə almasın çünki o doğurdan da dəlidir. Leyli pis olmasın deyərək savaşı onun camaatının qazanması üçün Məcnunun dua etdiyini bildəndən sonra Novfəl savaşı dayandırır və qızın atasına bildirir ki, qızını kimə istəyirsə ona da versin. Çöllü-biyabanda vəhşi heyvanlarla dostlaşan Məcnun onlarla həmdəm olur, danışır, dərini bölüşür. Məcnun atını verərək ovçudan iki ceyran balası, Novfəlin verdiyi hədiyyələrə isə dağ kəli alır. Birinin boynuna kəndir salıb qapı-qapı gəzdiren qadına yalvarır ki, onun öz boynuna ip salıb qapıları gəzdirsən. Bu yolla Leyliyə ovuşa biləcəyinə ümid edir.

Bu müddət ərzində Ammari ölkəsini bəzəyib Leyli ilə İbn Səlamın toyunu edirlər. Leyli toy gecəsi İbn Səlama bildirir ki, ona toxunarsa illər öncə ona aşıq olmuş pəri hər ikisini öldürür. İbn Səlam da cahil biri olduğu üçün buna inanır və ona toxunmur. İbn Səlam bu münasibətin rüsvayçılığa səbəb olduğunu görüb Leylini Bağdada aparır. Leyli Bəkir adlı birilə başına gələnləri yazaraq Məcnuna göndərir. Bəkir Məcnunun halının pərişan olduğunu görəndə, Leylinin onu unudaraq ərə getdiyini deyir. Bu zaman Məcnunun başını daşla parçaladığını görəndə Bəkir Leylini unutması üçün yalandan belə bir yalan demək məcburiyyətində qaldığını deyir.

Oğlunun sağalacağından ümidini itirib xəstələnən Bəni Amiri vəfatından Məcnunun Zeyd vasitəsilə xəbər tutur. Yeddi il İbn Səlamın malikanəsində hər gün Məcnunun dərdilə ağlayıb ah-zar edən Leyli saralılıb-solur. Anasına vəsiyyətini edib canını tapşırır. Vəsiyyət edir ki, məcnun nə zaman onlara gəlsə, onunla yaxşı rəftar etsinlər. Can verərkən Məcnunun ruhu göyərçin kimi onun gözünə görünür. Məcnun bu xəbərdən də Zeyd vasitəsilə agah olur. Məcnun ondan əfv diləmək üçün gələn İbn Səlamı Leylinin məzarı üstünə apararkən elə oradaca "apar məni" qəzəlini deyib canını tapşırır. Məzarda Məcnunu sorğu-sual edən Münkir və Nənkir onun cavablarından razı qalaraq ona Leylinin ruhunu göndəririlər. Və sevənlərin ruhu qovuşub eşqlə məşğul olur. Onların eys-işrətini yuxuda görəndə Zeyd bu sirri ərəb xalqına söyləyir. Onları yanaşı dəfn edəndə belə Leylinin camaatından olanlar etiraz etsələr də, tayfa böyükləri bildirir ki, onlar haqqında pis heçnə danışmasınlar. Bu aşıqlar bir-birini saf, təmiz sevgi ilə sevilər, cismən qovuşmasalar da, ruhən qovuşsunlar.

Dastanda müxəmməs, münacat, müstəzad, varsağı, həsb-i-hal, qəzəl janlarında kifayət qədər şeir nümunələri verilmişdir.

İndi isə Nurməhəmməd Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanı ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətni arasındakı fərqli cəhətlərə nəzər salanda epizodlar arasında fərqlər olduğunu görürük.

Nurməhəmməd Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanı ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı eyni adlı dastanı müqayisə edərkən bir çox fərqli və oxşar cəhətləri görürük. Həmin fərqlərə nəzər salaq:

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətni ustadnamə ilə başlayıb, şikayətnamə ilə bitir:

“Can deməklə candan can əskik olmaz,
Məhəbbət artırır mehriban eylər,
Çor deməyin nəfi nədir dünyada?
Abad könülləri pərişan eylər” ustadnamə,
“Ay fələk sənin cövründən,
Köçdü insan qalmadı.
Neçələri nakam öldü,
Çox növcəvan qalmadı” (şikayətnamə)

Əndəlibin dastanında isə bu yoxdur. Bundan başqa Əndəlibin dastanında elə epizodlar var ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında bunlara rast gəlmirik. Həmin epizodlara müqayisəli nəzər salaq. Əndəlibin yazdığı dastanda Qeys Leylini məktəbdə görüb aşıq olur, digərində isə Qeys doğularkən günlərlə ağlayıb səsinə kəsmir. Kim qucağına alsa susmur. Bir gün yenə ağlamağını kəsməyən Qeysi sakitləşdirmək üçün bulaq başına aparırlar. Nəhayət ki, Qeys yaş yarımliq Leylinin qucağında susub sakitləşir. Və məktəbə gedənə qədər Leylinin Qeysgildə onunla qalıb, birlikdə məktəbə getməsi, hətta sevişməsi; Qeysin mollasının yanına gedib halallıq istəməsi (Qeysin bu addımı atması eyni zamanda artıq məktəbə gəlməyəcəyinə işarədir); Çöllərə düşən Qeysi tapmaq ümidi ilə qızlarla gəzməyə çıxan Leylinin gül toplamaq bəhanəsilə qızların hərəsini bir tərəfə göndərərək Məcnunu tapması, ona saatlarca hərəkətsiz sarılarkən başlarının üstünü ilanların kəsməyindən belə xəbərlərinin olmaması; Məcnunun halından xəbərdar olan Nofəl Leylinin atası Soltan Mahmudu hüzuruna çağırırsa da O getmir. Bundan qəzəblənən Nofəl onun ölkəsinə hücum çəkir, Leylinin camaatından xeyli adam məhv olur. Bu zaman Məcnun Leyli bu savaştan üzüləcək deyərək Nofəlin qoşununa daş yağdırır. Soltan Mahmudun barışıq edib Nofəldən xoşluqla ayrılması; Leylinin istəyi ilə atasının səyahət təşkil etməsi, Məcnunu görüb, onunla qucaqlaşmış yatmağını Çuğul qarının görüb Soltan Mahmuda xəbər çatdırması və Çuğul qarını ilan vürməsi nəticəsində ölməsi; Məcnun istədiyi üçün Zeydin onun boynuna ip salıb Leylinin toyuna aparıb orda oynatması; deyişmələr, şeirlər söylənən zaman sazdan istifadə olunması; kimi epizodlara Əndəlibin dastanında, Qeysin dil açıb təzəcə danışmağa başlayarkən eşq haqqında şeir deməsi; Qeysin sirrini atasına açıqlaması-onun divanəliyinin tək səbəbinin Leyli olmadığı, eyni zamanda Allah eşqindən divanə olduğunu bildirməsi və Allaha qovuşmazsa divanəlikdən ayılmayacağı; İbn Səlam öldükdən sonra Leylinin ata mülkünə qayıtması, ağaca bağlanmış Məcnunun Ley-

lini tanımaması, onu görəndə qaçıb çöllərə üz tutması və elə həmin andaca anasına vəsiyyət edərək canını tapşırması kimi epizodlara Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətnində rast gəlinmir.

– Əndəlibin yazdığı dastanda Qeysin atası-Seyid bəni Amiri varlı-karlı, ulus böyüyü, sayılıb-seçilən bir adamdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətnində isə Qeysin atası- Abdulla Bağdadda Firuz adlı varlı bir tacirin yanında köməkçi işləyən sadə bir adamdır. Tacirin etibar və inamını qazandığı üçün Firuz Abdullaya varlı tacirlərdən birinin qızı – Reyhan xanımı alır. Övladı olmayan Firuz xəstələnib yatağa düşəndə bütün var-dövlətini Abdullaya vəsiyyət edir. Tacirlik edərək varlanan yetim Abdulla çönüb olur varlı xacə Abdulla. O Bağdadın seçilən adamlarından olur.

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətnində Atası Məcnunu çöllərdən evə ona Leyli ilə toy edəcəyi yalanı ilə gətirdiyi halda, Əndəlibin dastanında Leylinin onlara qonaq gəldiyi yalanını demək məcburiyyətində qalır.

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətnində elçi gəlmə səbəbləri barədə Qeysin atası söz açdığı halda, Əndəlibin dastanında elçi gəlmə səbəbini ilk soruşan Leylinin atası Soltan Mahmud olur.

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında Məcnun qolundakı bazubəndə sabuta, bir qızıla ahu alır, mantarın yerinə qapı-qapı gəzdirilmək üçün yalvarır. Bu Əndəlibin dastanında bir az fərqli əks olunub. Belə ki, atı verib iki ceyran bala, Novfəlin verdiyi qiymətli hədiyyələri verib dağ kəli alır. Əndəlibin dastanında boynuna ip salınıb qapılarda gəzdirilən mantar yox, adam olur və onun yerinə özünü gəzdirmək üçün yalvarır. Çünki qapı-qapı gəzərsə Leylini görə biləcəyinə ümid edir. Hətta bu cür o, gedib İbn Səlamın qapısına çıxır. Onların toy gününə gəlib çıxması kimi epizodlar Əndəlibin dastanında yer alıb.

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında Zeyd Məcnunun məktəb yoldaşı kimi verilib. Əndəlibin dastanında isə belə deyil. Zeyd Məcnunun halından xəbərdar olan, atası və Leylinin ölüm xəbərini ona çatdıran obraz kimi verilib.

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastanda Leyli İbn Səlmədan yeddi gün möhlət istəyir. O, yeddi gün içində Məcnun üçün ağlayıb, özünə ölüm arzular. İbn Səlamın yeddi günün tamamında ürəyi patlayıb ölür. Əndəlibin dastanında isə Leyli bildirir ki, İbn Səlam ona toxunarsa bir zaman Leyliyə aşiq olmuş pəri onların hər ikisini öldürər. Buna görə İbn Səlam onun əlindən belə tutmur.

– Aşiqlə məşuqun dəfn edilməsi ilə də bağlı fərqlər var. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastanda onların hər ikisi eyni qəbrdə dəfn olunur. Əndəlibin dastanında isə onlar ayrı-ayrı qəbrlərdə dəfn edilirlər. Hətta Leylinin tayfası eyni qəbristanlıqda dəfn olunmalarına belə etiraz edirlər.

– Məcnunun sağlması üçün ziyarətə getməyi məsləhət olunanda Əndəlibin dastanında Kəbəyə gedib eşqinin daha da artması üçün Allaha yalvaran Məcnun, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında Məkkəyə yox, pirə gedir və dərdinə yalnız Leyli çarə ola bilər deyər onu diləyir.

– Adların yazılışında da fərqlərə rast gəlirik. Dastanda verilən Novfəl adı Əndəlibin dastanında Novfəl kimi qeyd olunur [3, s.179-280].

Leyli və Məcnun hər ikisinin ərəb tayfasından olması; Leylinin məktəbə getməyinin qadağan olunması və ana-qız arasında deyişmə; Qohum-qardaşın razılığı ilə Leyligilə elçi getmək; Sağalması üçün Məcnunun ziyarətə getməyi; Məcnunun boynuna kəndir salınaraq qapı-qapı gəzdirməsi; Leyli ilə Məcnunu qovuşdurmaq üçün Nofəlin Leylinin tayfası ilə-atası ilə savaşması; Zeydin Leylinin ölüm xəbərini Məcnuna çatdırıb onun məzarı üstünə gətirməsi və Məcnunun Leylinin qəbri üstündə canını tapşırması; Şəhər əhlinin aşıq-məşuq üçün göz yaşı axıtması kimi epizodlar dastanlar arasındakı oxşar cəhətlər kimi qeyd oluna bilər [3, s.6-8].

Nurməhəmməd Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanı ilə M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması arasındakı fərqli cəhətlər: – Füzulinin poemasında qəzəl, qəsidə, rübai, mürəbbə işlənmiş, Əndəlibin dastanında isə qəzəl, qəsidə ilə yanaşı varsağı, həsbi-hal, münacat, müstəzad, müxəmməs də işlənmişdir.

– Dayəsinin Qeysin ağlamağını gələcəkdə böyük bir eşqə düçar olması ilə əlaqələndirilməsi; Məcnunun lalə gülünü Leyli sanıb ayağından öpməsi, nərgizin gözünü Leylinin gözü bilib öpməsi, bənövşələrlə qəmli danışması; Qeysin atasına “mən Xosrov deyiləm ki, həmdəmim həm Şəkkər, həm Şirin ola” dediyi sözlər; Məcnunun atasının harda bir yaxşı həkim eşdirsə oğluna əlac edər deyər onun soracağına getməsi; Məcnunun dağ, kəbütər və qəzallarla, Leylinin isə çıraq, şam, pərvanə, ay, səba, bahar əyyamı, əbr ilə dərini bölüşməsi; İbn Səlamın Leylini gördə evinə gəlib onun gözəlliyinə heyran olduğu üçün özündən getməsi; Nofəlin ikinci dəfə savaşıb qalib gəlməsi; Məcnunun korluq bəhanəsilə gedib Leylini görməsi imi epizodlar N.Əndəlibin dastanında yoxdur.

– Füzulinin poemasında aşıqla məşuq eyni qəbrdə dəfn olunduqları halda Əndəlibin dastanında eyni qəbrdə yox, eyni məzarlıqda dəfn olunurlar.

– Füzuli poemasının sonunda əsərinin yazılma tarixini (miladi təqvimlə 1537-ci ildə) qeyd edib və əsrini tərif edib. Məhz belə bir sonluq Əndəlibin dastanında yoxdur.

– Füzuli poemasını rübailərlə başlayıb, Allahı, peyğəmbəri tərifləyib, insanın nə qədər qiymətli bir məfhum olması haqqında yüksək fikirlər söyləyib. Məhəbbət haqqında poemanın əvvəlində məlumat verib. Padşahın tərifinə həsr olunmuş qəsidə və saqinamə yazıb. (Saqinamə - ərəb və fars sözlərindən əmələ gəlmişdir. Qədim şairlərin saqiyyə xitabən yazdıqları qəsidə, mənzumə və s. şeirlər «saqinamə» formasında öz əksini tapmışdır. Bundan başqa klassik Şərq ədəbiyyatında da «saqinamə» adətən poemaların əvvəlində verilir və əsərin proloqu mahiyyətini daşıyır).

Məcnunun Bülbüllə, qumrularla danışması; Leyli ilə Məcnunun məktəbdə bir-birlərini sevməsi, qız anası bunu biləndə qızına nəsihətlər edərək məktəbə getməyini qadağan etməsi; Uşağın nəzir-niyazla doğulması; Məcnunun atasının Leylinin onlara qonaq gəlməsini deyərək çöllərdən evə gətirməsi; Leyliyə elçi gedərək qız atasının Məcnunluq adını üstündən götürərsə Leylini ona verəcəklərinə söz verməsi; Məcnunun Kəbəyə gedərək bütün dünyanın eşq qəmini özü üçün diləməsi və atasının onun sağalmasından əlini üzməsi; Leylinin anasına vəsiyyət edərək canını tapşırması, Zeydin Məcnunu bu xəbərdən agah etməsi və Məcnunun Leylinin qəbri üstündə vəfat etməsi; Zeydin onları yuxuda qovuşmuş görüb camaatı bundan agah etməsi; Nofəlin Məcnunun halından xəbərdar olub, Leylinin

atasına məktub yazması, savaşması, Məcnunun Leylinin tayfası üçün dua etməsini görüb savaşı saxlaması kimi epizodlar hər iki müəllifin əsərinin oxşar cəhətləridir [5, s.9-226].

Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması ilə Əndəlibin "Leyli və Məcnun" dastanı arasındakı fərqlərə nəzər salaq:

– İlk öncə bunu unutmamalıyıq ki, Nizami bu poemanı sifarişlə yazıb. Nizami poemasını Allahın, peyğəmbərin tərifini il başlamış, hikmət və moizə haqqında, kitabın yazılma səbəbi haqqında məlumat vermişdir. Daha sonra əsərin yazılmasını ondan istəyən Axsitan şahı tərifləmişdir. Bu əsərin sonunda da özünü göstərir. Axsitan tərifləyir və ona nəsihətlər edilir. Şair şahzadəni də tərifləyib bircə oğlu Məhəmmədi ona tapşırır. Şairin oğluna nəsihəti və ölənlər qohumları-atası Yusif ibn Zəki Müəyyəd, anası Raisə, dayısı Xacə Öməri də xatırlaması poemanın əvvəlində öz əksini tapmışdır. Az danışmağın faydalarından, şöhrətpərəstlik, yaltaqlıq və yaltaqlıqdan uzaq olub, insanları zülmə tabe olmamağa, padşahların qulluğunu tərk etməyə, insanların işinə və ruzisinə əl uzatmamağa çağırır, təvəzökar olub, xalqa xidmət etməyi məsləhət görür.

– Qeysin doğularkən dayələrin südü ilə bəslənməsi; Məcnunun paltarını cırıb kəfən geyməsi; Məcnunun eşq dərdindən xilas olması üçün Kəbə ziyarətindən öncə pirə getməsi; Leylinin tayfasının Məcnuna qəsd hazırlamaqlarından-qılıncla başını bədənindən ayıracaqlarından Məcnunun atasının xəbər tutması və bəlanı oğlundan dəf etməsi; Leylinin ərə getməsi və Məcnunun atasının ölməsi xəbərini Zeyd yox yolçunun Məcnuna xəbər verməsi; Məcnunun Leylinin xəyalına vəfasızlığından şikayət etməsi, Məcnunun ulduzlara şikayətlənməsi; Məcnunun dayısı Səlim Amirinin Məcnunu görmək üçün gəlməsi, ona ət və çörək gətirməsi, Məcnunun isə bundan bir tikə belə yeməməsi, küləyin gətirdiyi Leyli ətrilə yeyib-içdiyini bildirməsi; Bağdadlı Səlamın Məcnunun görüşünə iki dəfə gəlməsi və ömürlük – Məcnunla qalmağa söz verməsi ancaq yeməyi bitdiyi üçün mənzilinə geri dönməsi; İkinci dəfə də gəlib baş çəkməsi və gedərkən Məcnunun dillər əzbəri olan qəsidələrini bir dəftərə yazıb Bağdad elinə sövqat aparması; İbn Səlamın (Bağdadlı Səlam yox) gəlib Məcnundan üzr istəyərkən Leylinin əlindən bir dəfə belə tutmadığını bildirib geri dönməsi; İbn Səlam öldükdən sonra Leyli ilə Məcnun bir çadırdə görüşüb bihuş olmaları, onların hərəmini vəhşi heyvanlar tərəfindən qorunması, özlərindən getmiş aşıqların güləb və ənbər qoxusu ilə Zeyd tərəfindən oyadılması kimi epizodlar Əndəlibin dastanında yoxdur.

– Leylinin anası ilə deyişməsi və qızın məktəbə getməyinə qadağan qoyulması epizoduna Nizaminin əsərində rast gəlmirik. Burada Əndəlibin dastanından fərqli olaraq Məcnunun atası ilə deyişməsi var.

– Əndəlibin dastanında qızlarla çəmənliyə gəzməyə çıxan Leyli, Nizaminin poemasında qızlarla xurmalığın seyrinə çıxır.

– İbn Səlam Leyliyə elçi göndəyərkən Leylinin səhhətində problem olması ilə əlaqədar olaraq kəbnin kəsilməsini sonraya saxlayırlar.

Əndəlibdə Məcnun haqqında məlumatı Zeyddən alan Nofəl, Nizaminin poemasında ova çıxarkən Məcnunu özü görüb, halından xəbərdar olur. Nofəllə Məcnunun iki-üç ay birlikdə xoş gün keçirməsi, Nofəlin Leylinin tayfası ilə bir yox,

məhz iki dəfə döyüşə getməsi Əndəlibin dastanında (Novfəl bir dəfə vuruşa gedir) yoxdur.

– Əndəlibin dastanında Nofəl Məcnunun düşmən tərəf üçün dua etdiyini bilib savaşı saxlayır. Və onlar Leylinin atası ilə barışaraq xoşluqla ayrılırlar. Nizaminin poemasında da Məcnunun Leyligil üçün dua etməsi var. Amma qızın atası Allah vergisi saydığı şirin dililə yalvar-yaxar edərək, Nofəli savaşı saxlamağa vadar edir.

– Nizaminin poemasında Məcnun silahını və sazını verib maralı ovçudan alır. Əndəlibin dastanında isə Məcnun qır-qızıl verib dağ kəlini xilas edir.

– Əndəlibin dastanında dağ və durnalarla danışan Məcnun, Nizami poemasında vəhşi heyvanlarla və qarğa ilə danışır.

– Əndəlibdə İbn Sələmə ərə getməyə etirazını bildiren Leyli Nizami poemasında səssiz-səmirsiz razılıq verir. Amma İbn Sələmə ona toxunmaq istəyərkən elə bir şillə vurur ki, zərbədən İbn Sələmə yerə yığılır.

– Nizami Zeyd haqqında poemanın sonlarında məlumat verir. Zeyd də sevgi qəmindən çöllərə düşüb Məcnunla birgə yaşayır, ona həmdəm olur. Əmisi qızını sevsə də əmisi Zeynəbi varlı birinə ərə verib Zeydin bu bəlaya düşməsinə səbəbkar olur. Əndəlibin dastanında isə Zeyd Məcnunun halından xəbərdar olan, atası və Leylinin ölüm xəbərini ona çatdıran obrazdır. (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında Zeyd Məcnunun məktəb yoldaşı kimi verilib).

– Nizami poemasında Bağdadlı Sələmə Leylinin məzarına aparın Məcnun Əndəlibin dastanında İbn Sələmə aparır.

– Nizami poemasında İbn Sələmə Leylidən öncə ölür, Əndəlibin dastanında isə İbn Sələmə Leylinin məzarı üstünə gəlir.

– Nizami poemasında eyni qəbrdə dəfn olunan aşıqlar, Əndəlib dastanında eyni məzarlıqda dəfn olunurlar.

Aşağıdakı hekayələrin mövcudluğu da Nizaminin poemasını Əndəlibin dastanından fərqləndirir.

Qədimdə belə bir rəvayət vardı ki, Mərv ölkəsində bir şah yaşayırmış, əjdaha qüvvətinə malik itlər saxlayarmış. Birinə qəzəblənəndə həmin adamı itlərə atdırarmış. Şahın ağıllı, kamallı yaxın adamlarından bir cavan düşünür ki, ən yaxın dostlarını itlərə yedirdən bu şah bir gün ona qarşı da eyni addımı ata bilər. Buna görə O, it saxlayanla dostlaşıb hər gün itlərə bir qoyunu yem edərmiş. İtlər bu əli-açıq oğlana dost olub qarşısında boyun bükərdilər. Bir gün şah həmin cavana da acıqlanıb itlərə atılmasını əmr edir. Səhəri gün isə peşman olub oğlanla maraqlanır. Amma onun sağ qaldığını görüb dəhşətə gəlirlər. Şah ağlaya-ağlaya gəncin qarşısında diz çöküb üzr istəyir. Və o itlərdən necə qurtulmağını danışmasını istəyir. Gənc bildirir ki, o itlərə hər gün atdığı bir tikə ətə görə itlər bu yaxşılığı unutmadı. Amma sənə on il etdiyim xidmətimi bu cür qiymətləndirdin. Gənc oğlanın dediyi “İt sənə dost olar, bir sümük atsan, namərd qədir bilməz, olsan da qurban” – sözləri sanki şahı qəflət yuxusundan oyatdı. O bununla da, pislikdən əl çəkdi.

Şair bu hekayəni qeyd etməklə, “səxavət qaladır, o, can qoruyar” demişdir əslində.

Növbəti hekayə də əhəmiyyətlidir: “Adlı-sanlı şahlardan biri gəzib-dolaşarkən bir zahidin xarabalıqda məskən saldığını görüb, onun nə yeyib içdiyi ilə, nə işlə məşğul olması ilə maraqlanır. Bildirirlər ki, bu məşhur zahid yeməkdən, yuxudan uzaq bir həyat keçirir, zəhmətlə yaşayır. Onu şahın yanına gətirib bu xarabalıqdan azad etmək istəsələr də, zahid bir çəngə ot götürüb deyir ki, bütün yemək içməyi bu otdur. Şahın adamı ona məsləhət edir ki, gəl şaha qulluq et, bu çöllərdə ot yeməkdən azad ol. Zahid isə ona bildirir ki, bu otun sirrini bilsən şahın qulluğundan sən azad olarsan. Belə deyəndə şah atından düşüb zahidin ayaqlarından öpür. Onu çoxdan görmədiyi anası ilə görüşdürür. Anası ayağına batan tikanları çıxarıb, oğlunu-məcnunu evə geri çağırırsa da Məcnun anasının sözünü yerə saldığı üçün üzünü anasının ayağı altına sürtür. Buna dözməyən anası oğlu gedəndən sonra ömrünü tapşırır.

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması ilə Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanı arasındakı oxşarlıqlar:

Qeysin Amirilər tayfasından olub və nəzir-niyazla doğulması, məktəbdə Leyli ilə bir-birlərini görüb sevmələri; (Füzulinin əsərində də həmçinin) Qeysin və Leylinin anasının adının qeyd olunmaması. (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında isə fərqlidir. Qeysin anasının varlı tacir qızı Reyhan xanım olur) ; Leyli üçün elçi gedəndə, qız atasının Məcnun ağıllanarsa qızını ona verəcəyinə söz verməsi; Kəbədə olarkən sevgisinin daha da artmasını arzu etməsi; Nofəlin savaşında Məcnunun Leylinin tayfası üçün dua etməsi; Məcnunun atını verib ceyran balalarını ovçu əlindən xilas etməsi və boynuna bir tikə çörək üçün ip salınıb qapı-qapı gəzdirilən adamın əvəzinə onu gəzdirməsini yalvar-yaxar etməsi (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanda boynuna kəndir salınan mantar olur. Qapılarda oynadılır); Leylinin ölüm xəbərini Məcnuna çatdırıb onu Leylinin məzarına Zeydin aparması; Məcnunun Leylinin qəbri üstündə ölməsi və Zeydin (Sahibhal) yuxusunda onların cənnətdə qovuşduqlarını görməsi [6, s.15-273].

Müqayisə zamanı bir daha şahidi olduq ki, hər dörd əsərdə mövzu eyni olsa da obrazlar, hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlar, tiplərin təsviri və s. kimi əsaslı fərqlər diqqət cəlb edir. Əsərlər arasındakı oxşarlıqlar da təbiidir.

Ədəbiyyat

1. Axundov B. “Leyli-Məcnun”un müəllifi Əndəlib olubdur?//“Ədəbiyyat və mədəniyyət” qəzeti, 1965, 9 iyul
2. Annanurov A. “Leyli-Məcnun”un müəllifi kim olubdur?//“Ədəbiyyat və mədəniyyət” qəzeti, 1965, 14 aprel
3. Əndəlib N. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı-Mütərcim-2011, 348 səh. 4.Əndəlib N. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı-Mütərcim-2011, səh. 296
4. Füzuli M. əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, səh. 336
5. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, səh. 288
6. Gullayev N. Şərqdə məşhur süjet və Əndəlibin “Leyli-Məcnun” dastanı//“Müəllimlər qəzeti”, 1968, 14 aprel
7. Крачковский И.Ю. Изб.соч.том II, Изд-во АН СССР. Москва-Ленинград. 1956, с.598

Резюме

Общие и отличительные черты дастана «Лейли и Меджнун» Нурмагомеда Андалиба и других одноименных дастанов «Лейли и Меджнун» (Низами, Физули и оригинальный текст дастана)

В статье анализируется эпопея «Лейли и Меджнун» выдающегося представителя туркменской литературы Нурмухаммеда Андалиба. Представлена эпическая сага посвященная азербайджанской устной народной литературе, различия и подобные черты стихов «Лейли и Меджнуна», написанные Низами и Физули.

Summary

Common and Distinctive Features of the Nurmahammad Andalib's "Layla and Majnun" and Other Similar Epics of "Layla and Majnun" (by Nizami, Fuzuli and the Text of the Original Saga)

The article gives information about the epic of "Leyli and Majnun" by the prominent representative of the Turkmen literature Nurmuhammed Andalib. There were analyzed different and similar features of Leyli and Majnun poems written by Nizami and Fizuli and the epic saga of the Azerbaijani literary folk literature.

Rəyçi: dos. A. Hacıyeva